

Володимир Баран (Wołodumyr Baran)

Wschodnioeuropejski Narodowy Uniwersytet im. Lesi Ukrainki w Łucku

Репресії сталінського режиму щодо Римсько-католицької церкви на Волині і в Східній Галичині у 1939–1941 рр.

Після так званого визвольного походу Червоної армії на територію Польщі і приєднання Західної Волині та Східної Галичини до СРСР сталінський режим розгорнув на цих землях масштабний процес радянзації. Він охоплював різні сфери життя суспільства і здійснювався надзвичайно жорстокими методами, докорінно змінивши соціальний устрій та скалічивши долі сотень тисяч людей.

Одним із напрямів насильницької радянзації, здійсненої сталінським режимом у 1939–1941 рр., став наступ на релігію та церкву. У міжвоєнній Польщі провідні позиції займали представники чотирьох релігій: римсько-католицької, православної, греко-католицької та іудаїзму. Інші конфесії відчутно поступалися впливом, а основна частина протестантів залишила Волинь і Східну Галичину в ході обміну населення між СРСР і Німеччиною.

Відомо, що більшовицька партія вважала релігію “опіумом народу”, “пережитком капіталізму”, а тому з перших днів свого панування проводила політику войовничого атеїзму. Не дивно, що на приєднаних територіях вона рішуче взялася за насаджування безвірництва, подолання “релігійних забобонів”, розглядаючи церкву як свого політичного та ідеологічного супротивника.

Восени 1939 року було припинено викладання релігії в школах, закрито спеціальні релігійні школи. Представникам духовенства заборонено нести духовну службу в лікарнях і в'язницях, обслуговувати кілька парафій. Розпочато конфіскацію церковної й монастирської власності, що переходила під контроль держави. Вилучені землі було передано новоствореним радгоспам і колгоспам, а численні будівлі використано для світських потреб (у них розміщено

лікарні, магазини, клуби, будинки культури, притулки для біженців тощо).

Влада всіляко прагнула обмежити суспільні функції церкви. У квітні 1940 року ЦК КП(б)У прийняв ухвалу, за якою реєстрація всіх актів громадянського стану здійснювалася НКВС. Духовенство різних сповідань мусило передати цим органам відповідні документи, що зберігалися у церквах, костьолах і т. п. Реєстрація шлюбу, народження дитини, смерті особи тепер покладалася виключно на державну службу – ЗАГС, що відображало не тільки наступ на церкву, але й загальний процес тоталітаризації суспільства¹.

У всіх західних областях УРСР було широко розгорнуто діяльність Союзу воєвничих безвірників. Ця організація постала ще в середині 1920-х років і видавала низку газет і журналів, зокрема: “Безбожник”, “Антирелигіозник”, “Воинствующий атеизм”, “Юные безбожники”. Члени союзу виступали з численними лекціями і бесідами, спрямованими на “викриття” релігії. Вони публікували критичні брошури і статті, засуджуючи духовенство та віруючих. Повсюдно велася груба атеїстична пропаганда, що охоплювала різні соціальні та вікові групи населення².

Згідно з переписом 1931 року, в Другій Речі Посполитій налічувалось близько 20,7 млн римо-католиків (64,8 %), 3,8 млн православних (11,8 %), 3,3 млн греко-католиків (10,4 %) та 3,1 млн іудеїв (9,8 %). На той час у країні проживало 835,2 тис. протестантів, 145,4 тис. представників інших християнських, а також 6,8 тис. – нехристиянських конфесій. До того ж, у ході згаданого перепису 45,7 тис. осіб не визначили і не вказали свого віросповідання.

Релігійна картина на Волині і в Східній Галичині відзначалася певною специфікою, зумовленою національним складом населення. Перш за все це стосувалося Волинського воєводства, де на початку 30-х років ХХ ст. мешкало майже 1,5 млн православних, 327,9 тис. римо-католиків, 207,8 тис. іудеїв та 11,1 тис. греко-католиків. Частка цих віруючих у загальному складі населення воєводства становила:

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 578, арк. 553.

² Докладніше див.: Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998, s. 603–611; Bonusiak W., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941* (“Zachodnia Ukraina” i “Zachodnia Białoruś”), Rzeszów 2006, s. 385–396.

православних – 69,8 %, римо-католиків – 15,7 %, іудеїв – 10 % і греко-католиків – 0,5 %.

У Львівському воєводстві проживало 1,4 млн римо-католиків, або 46,3 %, 1,3 млн греко-католиків – 41,7 %, 342,4 тис. іудеїв – 11 % і лише 9 тис. православних – 0,3 %. У Станіславському воєводстві кількість представників названих конфесій становила: римо-католиків – 246 тис. (16,6 %), греко-католиків – 1,1 млн (72,9 %), іудеїв – 139,7 тис. (9,5 %), православних – 0,9 тис. (0,1 %), а в Тернопільському воєводстві – відповідно 586,6 тис. (36,7 %), 872 тис. (54,5 %), 134,1 тис. (8,4 %), 1,9 тис. (0,1 %)³.

Зрозуміло, що партійні й радянські органи, розгортаючи наступ на “буржуазні пережитки”, враховували такі особливості релігійної ситуації в новостворених західних областях УРСР. Нагадаємо також, що одним із ключових елементів процесу радянзації Волині і Східної Галичини було витіснення “польського елементу” з усіх сфер суспільного життя, що супроводжувалось значним тиском влади на Римсько-католицьку церкву і переслідуванням духовенства та вірних РКЦ.

На приєднаних до СРСР територіях діяли дві митрополії Римсько-католицької церкви (Львівська і Віленська), шість дієцезій (Львів, Луцьк, Перемишль, Вільно, Ломжа, Пінськ) і налічувалось близько 1,3 тис. парафій та 4 млн вірних РКЦ. Після так званого четвертого поділу Польщі землі Львівської митрополії відійшли до складу Української РСР, а Віленської – до Білоруської РСР. У жовтні 1939 року радянське керівництво передало м. Вільно і Віленську область Литві, а влітку наступного року приєднало Литву, Латвію та Естонію до СРСР, здійснивши переустрій цих республік за вже добре відпрацьованим сценарієм.

У межах УРСР опинилися Львівська архідієцезія, Луцька дієцезія, східна частина Перемиської та південна частина Пінської дієцезій. Тут діяло 650 парафій і налічувалось близько 1,6 млн віруючих. На чолі Львівської архідієцезії стояв архієпископ Болеслав Твардовський, Луцьку дієцезію очолював єпископ Адольф Шельонжек, частину Перемиської – єпископ Войцех Томака. З документів НКВС видно, що вступ Червоної армії на землі Західної Волині та Східної Галичини католицьке духовенство “зустріло вороже”, оскільки вважало такі дії

³ *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 24, 25.

“окупацією радянськими військами території Польщі”, “порушенням міжнародних прав з боку Радянського Союзу”⁴.

Нова влада швидко ліквідувала всі релігійні школи, теологічний факультет Львівського університету, духовні семінарії у Львові, Луцьку, Перемишлі й Дубно, націоналізувавши їх будівлі та інше майно. За короткий час було закрито чимало католицьких монастирів, зокрема лише в Луцькій дієцезії – дев'ять чоловічих і 10 жіночих, у яких перебувало понад 260 ченців та черниць. Припинено благодійницьку діяльність РКЦ, яка велася у шпиталях, дошкільних осередках, будинках для старих тощо. Душпастирське служіння тепер могло здійснюватися лише в костелах, функціонування яких поставлено в залежність від костельних комітетів. Крім того, на костели і духовенство накладено значні податки, тож цей нелегкий тягар ліг на плечі вірних-католиків, котрі в умовах війни ледве зводили кінці з кінцями⁵.

У перші місяці радянської влади військове командування і тимчасові управління багатьох міст Галичини робили спроби закрити костели, виганяти ксьондзів із їхніх помешкань, а ченців і черниць – з монастирів. Проте такі дії військових і чиновників викликали гостру реакцію з боку місцевого польського населення, яке рішуче виступало проти посягань на церкву та представників духовенства. 27 листопада 1939 року в м. Коломиї начальник штабу 13-ї конвойної дивізії Ширяєв і командир батальйону Кобзар при мовчазній згоді голови Тимчасового управління Бойка почали виселяти ксьондза з його житла. За короткий час біля будинку зібралося понад дві тисячі поляків, переважно жінок, які не давали червоноармійцям виконувати накази командирів. Люди розійшлися лише після того, коли на прохання коменданта міста Ільїна ксьондз звернувся до присутніх: “Господь Бог почув наші слова, виселяти тепер нас не будуть”⁶.

Подібні виступи віруючих відбулися в містах Стрию і Станіславі. У Стрию 30 листопада 1939 року близько тисячі поляків прийшли о десятій годині ранку до будівлі Тимчасового управління, вимагаючи не закривати костел і

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України), спр. 75204 фп, т. 1, арк. 294, 294 зв.; Kumor B, *Historia Kościoła, Cz. 8: Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 1998, s. 452, 453.

⁵ Kumor B, *Historia Kościoła, Cz. 8: Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 1998, s. 453.; Popek L., *Diecezja tucka*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, Katowice 1992, s. 497, 498.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 35, арк. 54.

дитячі будинки та не виселяти черниць із монастиря. У Станіславі голова Тимчасового управління Безкаравайний видав ордер військовій частині на користування приміщенням, яке належало костелу і в якому проживали монахи. Це викликало величезне обурення місцевих католиків, що зібралися поблизу костелу з вигуками: “Костел ми не віддамо”, змусивши Тимчасове управління відмінити своє рішення. Внаслідок цих подій 19 грудня 1939 року ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про неправильні дії Коломийського, Стрийського і Станіславського тимчасових управлінь”, у якому зобов’язував секретарів обласних комітетів партії західного регіону УРСР подібних фактів “надалі не припускати...”.

У постанові ЦК КП(б)У наголошувалося, що “зазначені виступи поляків-віруючих мали місце тому, що контрреволюційні елементи – ксьондзи, ендековці, польські націоналісти скористалися з помилкових дій місцевих органів влади для нацькування населення проти представників місцевих органів радянської влади”. ЦК КП(б)У роз’яснював партійним і державним очільникам, що вони повинні виявляти пильність і враховувати “своєрідність обстановки, в якій вони працюють”. У постанові говорилося: “Поспішне і не викликане крайньою потребою відібрання приміщень, що належать костьолам і зайняті ксьондзами, в цій обстановці не може не викликати незадоволення віруючих, яке організовано контрреволюційними елементами”⁷.

Згідно із законодавством, нагадував ЦК КП(б)У, “жодна церква, костюл, синагога не можуть бути закриті без особого, в кожному окремому випадку, рішення Президії Верховної Ради УРСР...” На території західних областей України ЦК КП(б)У встановив порядок, за яким для закриття церков, костелів, синагог потрібне було ще й “попереднє погодження, в кожному окремому випадку, з ЦК КП(б)У”. Однак з архівних документів видно, що навіть після прийняття цієї постанови місцеві органи влади незаконно намагалися обмежити діяльність Римсько-католицької церкви в західному регіоні УРСР. Зокрема, вже 10 січня 1940 року Кудринський селянський комітет Борщівського повіту Тернопільської області прийняв рішення про націоналізацію монастирського майна, після чого в с. Михайлівці невдоволені віруючі навіть побили члена селянського комітету Мороза і працівника повітового комітету АКСМУ Гавриленка⁸.

⁷ Ibidem, арк. 55, 56.

⁸ Ibidem, арк. 56, 57; оп. 6, спр. 578, арк. 74, 75.

У лютому 1940 року нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ, що стосувався агентурно-оперативної роботи органів безпеки “по антирадянських формуваннях серед католиків”. У ньому наголошувалося на тому, що “католицька церква за останній час активізувала свою роботу в СРСР...”, зокрема щодо залучення віруючих до шпигунської та іншої антирадянської роботи на території Радянського Союзу. З метою посилення протидії католикам Л. Берія наказав сконцентрувати всю агентурно-оперативну роботу в цьому напрямку в 2-му відділі Головного управління державної безпеки НКВС СРСР та в 2-х відділах УДБ НКВС союзних і автономних республік, УНКВС країв та областей. У наказі наголошувалося, що в разі потреби названі відділи мали активно взаємодіяти з іншими підрозділами ГУДБ і УДБ НКВС–УНКВС⁹.

У березні 1940 року для “виявлення церковних формувань” у Волинське, Львівське і Станіславське управління НКВС було відряджено оперативних працівників 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. Вони докладно вивчили релігійну ситуацію в західних областях України, що знайшло відображення в доповідній записці НКВС УРСР до НКВС СРСР від 10 квітня того ж року, а також в інших документах. У доповідній записці підкреслювалося, що антирелігійна робота в західних областях ще не організована, відсутні конкретні вказівки щодо створення відділів культів тощо. Підводячи підсумок, заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський писав про необхідність налагодження роботи щодо розкладення релігійного середовища, викриття контрреволюційної діяльності церковників, “компрометації видних чинів католицького духовенства...”¹⁰.

Органи державної безпеки встановили постійний нагляд за представниками Римсько-католицької церкви в західному регіоні України. В центрі уваги спецслужб перебували очільники церкви і найбільш авторитетні ксьондзи. Так, Управління НКВС по Волинській області ретельно стежило насамперед за єпископом А. Шельонжеком і його найближчим оточенням. Єпископа підозрювали в зв'язках з польським національним підпіллям і в антирадянській діяльності, спрямованій на відокремлення західних областей України від

⁹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – К., 2006. – С. 69, 70.

¹⁰ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – К., 2005. – С. 126, 130.

Радянського Союзу та відродження Польської держави в її колишніх кордонах.

А. Шельонжек народився у 1865 році в с. Сточки Луковського повіту Седлецької губернії в сім'ї чиновника. Закінчив п'ять класів гімназії в м. Седльце, духовну семінарію в м. Плоцьку (1888 р.), а також духовну академію в Петербурзі (1893 р.). Працював канцлером Римсько-католицької консисторії і професором духовної семінарії в Плоцьку, з 1916 року керував Римсько-католицьким відділенням Міністерства освіти та церковних справ у Варшаві. В 1926 році переїхав до Луцька, став на чолі Луцької дієцезії і сумлінно виконував обов'язки перед церквою¹¹. Попри всі серйозні підозри, які мали щодо єпископа радянські органи безпеки, певний час він залишався на волі.

Католицьке духовенство на Волині й Галичині активно займалося допомогою біженцям із центральних і західних районів Польщі, а після проведення масових депортацій організувало відправку посилок з одягом та продуктами сім'ям осадників, працівників лісової охорони, пресованих польських офіцерів, урядників, учасників національного підпілля та ін. Відомі випадки добровільного виїзду ксьондзів зі Львівської архидієцезії у віддалені райони СРСР разом із виселеними вірними, зокрема отців Т. Теліги з парафії Вербка та Т. Федоровича зі Львова. Вони прагнули потайки від режиму продовжувати своє духовне служіння і підтримати депортованих поляків на засланні¹².

Політичні репресії, розгорнуті НКВС на західних землях України, торкнулися багатьох представників Римсько-католицької церкви. За словами єпископа А. Шельонжека, священників піддавали справжнім моральним тортурам, щоб змусити їх зректися духовного сану і перейти на службу комунізму. Під таким жорстким тиском із Луцької дієцезії виїхало 79 ксьондзів, причому основна частина – в Генерал-губернаторство. З цього приводу владика гірко зауважив: “від одного ворога – до іншого”. Найбільш активні представники духовенства, що виявляли непокору новій владі, стали об'єктом переслідувань з боку органів державної безпеки. Десятки

¹¹ ДА СБ України, спр. 75204 фп, т. 1, арк. 5, 5 зв., 6, 21–23.

¹² Dzwonkowski R, *Religia i Kościół w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010, s. 235, 240; Dzwonkowski R, *Z historii Kościoła katolickiego w ZSRS 1917–1991. Pogadanki w Radiu Watykańskim*, Zabki 2005, s. 202; *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, s. 119–128. Ксьондз Т. Теліга був арештований органами НКВС і помер у м. Сиктивкарі влітку 1941 року. Ксьондз Т. Федорович після звільнення став капеланом 1-ї Польської армії З. Берлінга.

ксьондзів були арештовані органами НКВС, деякі з них загинули в тюрмах і таборах¹³.

На Волині за ґрати потрапили 22 представники духовенства, серед них Т. Бончковський, В. Буковинський, К. Возницький, Б. Галицький, С. Кобилецький, Ф. Плута, С. Пшонка, М. Токаржевський, К. Чурко, В. Шпачинський та ін. Від рук НКВС трагічно загинуло 18 ксьондзів Луцької дієцезії, що становило третину всіх загиблих на Волині католицьких священників за роки Другої світової війни¹⁴. У Львівській архидієцезії і Перемиській дієцезії кількість жертв сталінського режиму серед духовенства становила відповідно 34 та 16 осіб: вони не корилися радянській владі і виступали проти нав'язування войовничого атеїзму¹⁵. Та все ж політика терору і залякування, яку здійснювала радянська влада, не дала бажаного результату.

Причини арештів серед католицького духовенства в західних областях України були різними. Ксьондза Т. Бончковського (м. Ківерці) кинули за ґрати за звинуваченням у приховуванні польських урядових документів. Отці С. Зентара (Ровно), Ф. Рутковський (Устилуг), С. Кобилецький (Луцьк), М. Токаржевський, В. Шпачинський (Ковель), К. Чурко і Б. Галицький (Володимир-Волинський) звинувачувались у причетності до нелегальних польських організацій, які боролися за відновлення Польської держави в її довоєнних кордонах. Представники місцевого католицького духовенства твердили, що К. Чурка засудили до вищої міри покарання і стратили, а Б. Галицький загинув під час розстрілів у тюрмі в перші дні німецько-радянської війни¹⁶.

¹³ Popek L., *Diecezja łucka*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, s. 498. За даними М. Дембовської, з вересня 1939 року до середини 1941 року з Луцької дієцезії виїхало 59 ксьондзів.

¹⁴ Підраховано за: Dębowska M., Popek L., *Duchowieństwo diecezji łuckiej: ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin, 2010, s. 21–24. В одній з попередніх праць Л. Попека говорить про 13 загиблих (Popek L., *Diecezja łucka*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, s. 502). За іншим джерелом, від рук НКВС за роки Другої світової війни в Луцькій дієцезії загинуло 17 представників католицького духовенства (*Lista strat wśród duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939–1945*, Opole 2005, s. 18).

¹⁵ *Lista strat wśród duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939–1945*, s. 18.

¹⁶ ДА СБ України, спр. 75204 фп, т. 1, арк. 153; т. 3, арк. 74 зв., 75; Dębowska M., *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 139, 140.

Ще одним “ворогом держави” був ксьондз В. Буковинський. Він закінчив гімназію в Кракові, а потім – юридичний і богословський факультети Ягеллонського університету. В 1936 році переїхав до Луцька і став настоятелем кафедрального костелу. В. Буковинський вважав прихід Червоної армії окупацією польських земель і не приховував свого негативного ставлення до політики радянської влади щодо релігії та церкви. 22 серпня 1940 року був арештований органами НКВС за звинуваченням в антирадянській агітації, до якого згодом додали ще одне: йому поставили в провину, що він знав про існування таємної польської організації Союз збройної боротьби, але не доніс про це владі.

У проповідях у Луцькому кафедральному костелі В. Буковинський закликав вірних не піддаватися атеїстичній пропаганді. Він радив парафіянам не знімати ікон зі стін і не вішати замість них портретів радянських керівників. Просив віруючих виховувати своїх дітей у релігійному дусі й сам таємно навчав молодь Закону Божого, що згодом йому також поставили в провину. У час масового виселення польського населення В. Буковинський прийшов на залізничну станцію в Луцьку, щоб підтримати депортованих морально і матеріально: ксьондз роздавав людям релігійну літературу, а також гроші (90 крб) та продукти харчування¹⁷.

До серйозних “антирадянських проявів” органи державної безпеки відносили прослуховування західних радіостанцій. На допитах в НКВС В. Буковинський сказав, що ксьондзи в Луцьку мали два радіоприймачі, які належали Генею і Загурському. Перший з них на початку війни виїхав до родичів у Краківське воєводство, залишивши радіоприймач В. Буковинському. Інший священнослужитель не покидав Луцька і проживав разом з отцями К. Голензовським, З. Хмельницьким і Л. Шуманом. Слухали радіопередачі різними мовами і з різних європейських столиць – Лондона, Парижа, Берліна, Москви та ін. Найчастіше приймали передачі польською і чеською мовами, які велися з радіостанцій у Лондоні та Парижі¹⁸.

Проте слідчих цікавили насамперед зв'язки В. Буковинського з польськими нелегальними організаціями. Спецслужби володіли значною інформацією про діяльність Союзу збройної боротьби і прагнули викрити підпільну мережу СЗБ на Волині. У ході слідства В. Буковинський розповів, що

¹⁷ ДА СБ України, спр. 75204 фп, т. 3, арк. 51–60, 126 зв., 127, 131, 138; т. 4, арк. 7, 11–12 зв., 14, 74, 75.

¹⁸ Ibidem, т. 2, арк. 206, 207; т. 3, арк. 26–28, 71 зв. – 72 зв.

на початку серпня 1940 року зустрівся на своїй квартирі з представником Союзу збройної боротьби, який назвався полковником Мар'яном Зимоном. За словами полковника, “ця організація в інших містах Волині має більшу кількість членів і краще організована, ніж в м. Луцьку”. Тому полковник просив В. Буковинського допомогти знайти надійних людей, які могли б працювати в підпіллі.

М. Зимон також повідомив, що члени СЗБ планували організувати втечу з Луцької тюрми ксьондза Токаржевського – “великого патріота”, а також полковника Маєвського – “дуже потрібної людини в організації”. Для здійснення втечі вони мали намір вивести з ладу міську електричну станцію, щоб скористатися темрявою для проведення цієї акції. Однак В. Буковинський начебто відмовився назвати знайомих йому людей для залучення до підпільної роботи, а також намагався відмовити полковника М. Зимона від організації втечі, яка могла спричинити кровопролиття і призвести до нових арештів серед польського населення¹⁹.

Доки велось слідство, В. Буковинський утримувався в тюрмі Луцька. Його справу передали на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, яка засудила його на вісім років виправно-трудових таборів. Щоправда, ухвала була прийнята 7 липня 1941 року, коли Луцьк вже перебував під німецькою окупацією. В одній з довідок Центральної загальнодовідкової картотеки першого спецвідділу НКВС УРСР зазначалося, що рішення Особливої наради при НКВС СРСР “не виконано за відсутністю місцезнаходження засудженого”²⁰. Відомо, що у червні 1941 року в Луцькій тюрмі сталися масові розстріли в'язнів, проте ксьондз В. Буковинський вижив і з приходом німців вийшов на волю.

Зважаючи на високий рівень релігійності населення західних областей України, політичне керівництво СРСР пішло на певні поступки місцевим віруючим. 24 грудня 1940 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення щодо застосування указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року, який передбачав жорсткі покарання за самовільне залишення робочих місць. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило не притягати до відповідальності за цим указом “тих робітників і службовців польської національності західних областей України, які не вийдуть на роботу 25 і 26 грудня 1940 р., і тих робітників і службовців – українців і росіян західних областей України, в

¹⁹ Ibidem, т. 3, арк. 73–74 зв.; т. 4, арк. 25, 26.

²⁰ Ibidem, т. 3, арк. 51, 51 зв.

тому числі Чернівецької та Ізмаїльської областей, які не вийдуть на роботу 7–8 січня 1941 р.”²¹.

У листі до Папи Римського Пія XII від 7 березня 1943 року архієпископ Б. Твардовський писав про становище Римсько-католицької церкви в умовах панування радянської влади. Він звертав увагу на те, що в 1939–1941 рр. влада не чинила відвертих і жорстоких переслідувань, а всіляко намагалася обмежити діяльність церкви численними адміністративними заходами. Серед них архієпископ називав ліквідацію всіх католицьких інституцій та організацій, захоплення їхніх приміщень і навіть помешкань ксьондзів, націоналізацію церковних земель та будівель, позбавлення духовенства джерел існування, вигнання ченців і черниць із монастирів, установлення високих податків, залякування людей через загрозу арештів і депортацій та надзвичайно розвинуту систему доносів²².

Однак уже після звільнення України від нацистської окупації ординарій Луцької дієцезії А. Шельонжек був арештований працівниками УНКДБ по Волинській області (січень 1945 року). Разом з ним за ґрати потрапили ксьондзи А. Бень, В. Буковинський (удруге), К. Голензовський, Б. Джепецький, А. Кукурузинський, Й. Кучинський та С. Щипта²³. Усі вони звинувачувались у контрреволюційних злочинах, передбачених ст. 54² і 54¹¹ Кримінального кодексу УРСР. Перша з них стосувалася звинувачень у “збройному повстанні або вторгненні з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях з тією самою метою...”, зокрема спроб “силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території...” Друга стаття стосувалася “всякої організаційної діяльності, спрямованої на підготування або вчинення передбачених в цьому розділі злочинів...”²⁴.

Слідчі Управління НКДБ по Волинській області звинувачували єпископа А. Шельонжека в тому, що він начебто “був учасником польського націоналістичного підпілля, створеного представниками польського еміграційного уряду, і проводив антирадянську діяльність, спрямовану на

²¹ Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 3, д. 1031, л. 37.

²² Dzwonkowski R., *Religia i Kościół w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, s. 233.

²³ ДА СБ України, спр. 75204 фп, т. 1, арк. 1, 2.

²⁴ *Кримінальний кодекс УРСР. Офіційний текст з змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 р.* – К., 1940. – С. 27, 28, 32.

відокремлення від Радянського Союзу Західних областей України, зі створенням Польщі в кордонах до 1939 року”. У слідчих документах говорилося, що в 1940–1941 рр. єпископ “був одним з керівників антирадянської націоналістичної повстанської організації...”, учасники якої підтримували зв’язок із ксьондзами, які перейшли на територію Генерал-губернаторства.

Під час численних допитів єпископ А. Шельонжек відмовлявся визнавати себе винним в антирадянській діяльності, проте відверто говорив про свою незгоду з політикою радянської влади. Він не приховував, що писав Папі Римському Пію XII про те, що перебування радянської влади в Західній Україні і Західній Білорусії “вважав великим нещастям...” За його словами, ксьондзи “викликалися на тривалі і нестерпні допити в НКВС, де, начебто, їх змушували відмовлятися від священництва і пропонували співробітництво з органами Радянської влади”. Єпископ визнавав, що повідомляв Папу Римського Пія XII про арешти і масове вивезення поляків, багато з яких загинуло в дорозі через холодну зимову погоду. Він вважав, що саме “в результаті перебування Радянської влади на Волині значно зменшилось католицьке населення”²⁵.

На одному з допитів єпископ А. Шельонжек послався на усну доповідь Ровенського деканату, яку зробив ксьондз Л. Сиревич. У цій доповіді мова йшла про виклики в органи НКВС отця Городецького, після яких той начебто збожеволів. Єпископ вказував на такі ж виклики в органи НКВС священників К. Вожницького, З. Хмельницького та інших, яких змушували зректися духовного сану. Влітку 1940 року єпископ провів збори ксьондзів у Луцьку, на яких висувалася пропозиція перемістити окремих із них на інші місця, щоб таким чином уберегти їх від можливих арештів²⁶. Усі згадані висловлювання і практичну діяльність А. Шельонжека органи державної безпеки трактували як ворожі, антирадянські.

За підсумками слідства, що тривало чотири місяці, слідча частина НКДБ УРСР підготувала обвинувальний висновок у справі єпископа та його сподвижників (від 24 травня 1945 року). Вони звинувачувались у скоєнні контрреволюційних злочинів, передбачених ст. 54^{1а} та 54¹¹ Кримінального кодексу УРСР. Перша зі статей мала такий зміст: “За зраду батьківщини, тобто за дії, вчинені громадянами Союзу РСР на

²⁵ ДА СБ України, спр. 75204 фп, т. 1, арк. 2, 63, 108, 109, 152.

²⁶ Ibidem, арк. 121, 121 зв., 155 зв.

шкоду воєнній моці Союзу РСР, його державній незалежності або недоторканості його території, як от: шпигунство, видача воєнної або державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча або переліт закордон”. Друга стаття стосувалася організаційної діяльності, спрямованої на підготування або вчинення контрреволюційних злочинів²⁷.

Слідча справа № 148321 спрямовувалась на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. В обвинувальному висновку НКДБ УРСР пропонувало А. Шельонжека, В. Буковинського, Б. Джепецького, А. Кукурузинського та Й. Кучинського “піддати вищій мірі покарання – РОЗСТРІЛУ з конфіскацією всього майна, що особисто їм належить”. А. Беня, К. Голензовського та С. Щипту пропонувалося “піддати засланню на каторжні роботи строком на 15 років кожного з конфіскацією всього майна, що особисто їм належить”. Особлива нарада при НКВС СРСР ухвалила видворити А. Шельонжека до Польщі, а інших ув’язнити у виправно-трудові табори: В. Буковинського, Б. Джепецького, А. Кукурузинського, Й. Кучинського на 10 років кожного, А. Беня і К. Голензовського – на вісім років, а С. Щипту – на п’ять²⁸.

З наведеного матеріалу видно, що сталінський режим вважав релігію і церкву не тільки ідейним, але й політичним супротивником. Важливими інструментами тиску влади на священників і віруючих стали залякування, виклики на допити, запровадження високих податків, застосування різноманітних адміністративних утисків. За вказівкою партійного керівництва радянські органи безпеки вживали заходів для внутрішнього розкладу релігійних громад, поглиблення суперечностей у середовищі духовенства, а також переслідували та репресували найбільш непокірних і непоступливих священників. Однак навіть такі дії влади не змогли похитнути позиції духовенства і відвернути місцеве населення від дотримання вікових традицій, від християнської віри.

Разом з тим слід зазначити, що в 1939–1941 рр. наступ влади на релігію і церкву в західних областях України здійснювався більш стримано та обережно, ніж, скажімо, в післявоєнний період. З одного боку, політичне керівництво СРСР прагнуло здобути симпатії місцевого населення, переконаючи його в перевагах радянського способу життя. З другого – воно певною мірою зважало на цілковите панування

²⁷ Кримінальний кодекс УРСР. Офіціальний текст з змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 р. – С. 26, 27, 32.

²⁸ ДА СБ України, спр. 75204 фп, т. 3, арк. 208, 210–217.

релігійної свідомості в різних прошарках західноукраїнського суспільства, а також на загалом лояльну позицію церковної верхівки щодо радянської влади, яка таким чином намагалася вберегти духовенство і віруючих, саму церкву від репресій, від руйнівного атеїстичного впливу тоталітарної системи.

Згодом митрополит Української греко-католицької церкви Андрей (Шептицький), аналізуючи перший досвід відносин з радянською владою в Західній Україні, написав: “Цілком очевидно, що під більшовиками всі ми почувалися приреченими на смерть; вони не приховували свого стремління знищити і задушити християнство, затерти найменші його сліди. Робили вони це уповільнено, щоб не збурити надто великого спротиву серед цілого загалу населення. Вони також побоювалися громадської думки в Європі, що, як їм здавалося, була краще обізнана з подіями, які тут відбувалися, аніж це було насправді. Назагал вони не почувалися тут як вдома; можливо, це і стало однією з причин того, що вони поводитися з нами обережніше, аніж ми того очікували”²⁹.

Умовні скорочення

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ГУДБ – Головне управління державної безпеки

ЗАГС – запис актів громадянського стану

зв. – зворот, зворотна сторона аркуша

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

Нарком – народний комісар

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

Політбюро – Політичне бюро

РКЦ – Римсько-католицька церква

рр. – роки

РСР – Радянська Соціалістична Республіка

СЗБ – Союз збройної боротьби (польською: Związek Walki Zbrojnej)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – стаття

УДБ – Управління державної безпеки

УНКВС – Управління Наркомату внутрішніх справ

УНКДБ – Управління Наркомату державної безпеки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК – Центральний комітет

²⁹ Боцюрків Б., *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)*. – Л., 2005. – С. 49.

Summary

Repression of the Stalinist regime against the Roman Catholic Church in Volhynia and Eastern Galicia 1939–1941

The article analyzes the situation of the Roman Catholic Church in Volhynia and Eastern Galicia in 1939–1941. The author discusses the Stalinist policy towards religion and the Church, forms and methods of government pressure on religious organizations, believers and clergy (intimidation, summoning for questioning, the introduction of high taxes, the use of a variety of administrative harassment, etc.). This paper shows the activity of the Soviet state security organs to the distribution of religious communities, to discredit priests and church leaders, as well as the persecution and repression against the most stubborn and rebellious priests. However, even such action could not undermine the authority of the clergy and tear items of local people on the maintenance of a constant tradition, and the Christian faith.

*

Володимир Баран (Wołodymyr Baran), ur. w 1956 r. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (profesor, kierownik katedry najnowszej i współczesnej historii Ukrainy na Wschodnioeuropejskim Narodowym Uniwersytecie im. Łesi Ukrainki w Łucku).

Autor licznych prac naukowych na temat historii Ukrainy Sowieckiej, a w szczególności represji stalinowskich na Ukrainie Zachodniej.